

SZERGEJ EIZENSTEIN ÉS A PSZICHOANALÍZIS*

Norman Elrod

A Szovjetunióban 1930 után kockázatos dolog volt érdeklődést tanusítani a pszichoanalízis iránt. Már korábban is éles kritikák érték az Orosz Pszichoanalitikus Egyesület tagjait, amiért Sigmund Freud tanait követik, de az államapparátus, ahonnan ez a bíráló kiindult, még nem volt olyan szervezett és nem határozta meg még annyira a freudi pszichológiát kifejezetten elutasító, hogy a csoport formális létezését is megszüntethették volna. Ez csak a harmincas évek elején következett be.

Szergej Eizenstein nem volt pszichoanalitikus, színházi ember volt és filmrendező, de az orosz alkotó értelmiség azon tagjai közé tartozott, akik behatóan foglalkoztak Freud és munkatársai munkásságával. Eizenstein személyes barátságban állt olyan pszichoanalitikusokkal és pszichológusokkal, mint Alekszandr Lurija, Lev Vigotszkij, Hanns Sachs.

A mai este egyik témája Eizenstein, az ember lesz. Előadásomban bemutatom, hogyan viszonyult Eizenstein a pszichoanalízishez az 1930 előtti időkben, és hogyan sikerült 1930 után is ébren tartania érdeklődését a pszichoanalízis iránt. A második téma, amivel itt foglalkozni szeretnék, a pszichoanalízis sorsa a Szovjetunióban, elsősorban Moszkvában, az októberi forradalom utáni időkben és Sztálin alatt.

I.

Eizenstein minden bizonnyal sokunk számára olyan filmekből ismerős, mint az *Október* vagy a *Rettegett Iván*. Filmjei, beleértve a befejezetleneket is, a filmtörténet legnagyobb hatású alkotásai közé tartoznak, és egyik filmjét, a

* A zürichi pszichoanalitikus szeminárium keretében 1992. november 20-án tartott előadás. Eizenstein és a pszichoanalízis viszonyával kapcsolatban lásd még: Erős Ferenc: Forradalom és szexuálpolitika. Szergej Eizenstein és Wilhelm Reich levélváltása. *Filmvilág*, 1985/6. 34–37., valamint Tadeusz Szczepanski: Eizenstein és a pszichoanalízis. Uo. 38–39.

Patyomkin církálót az 1958-as brüsszeli világkiállítás alkalmával a világ minden részéből összesereglett filmkritikusok minden idők tizenkét legjobb filmje közül a legjobbnak ítélték (Werner Sudendorf, 1975, 205; Szergej Jutkevics, 1967, 6; Jean Mitry, 1974, 517; 1992, 407).

A pszichoanalízis megalapítójához hasonlóan Szergej Eizenstein is a múlt században született, Freud, mint tudjuk, 1856-ban, Eizenstein 1898-ban — és Eizenstein központi témái, akárcsak a pszichoanalízis, mélyen gyökereznek a századfordulót megelőző és az első világháború előtti európai történelemben. Olyasmikre gondolok itt, mint például Eizenstein érdeklődése az orosz kultúra kialakulása iránt, vagy a pszichoanalízis törekvése a legitim tudománnyá válásra.

Eizenstein az 1917-es forradalom időszakában fedezte fel a pszichoanalízist. Életrajzírója, Marie Seton (1952, 30) egy Eizensteinnel a huszas évek végén készült interjú alapján azt állítja, hogy valamikor 1917-ben, az októberi forradalom kitörését megelőzően történt ez a találkozás. Mások szerint, magát Eizensteint is beleértve, 1918 tavaszán bukkant rá a pszichoanalízisre. *Önéletrajzában* Eizenstein a következőképpen ír erről:

„A szerény külsejű kis könyvecske, borítóján a Leonardo-portréval (az ő gyermekkorra is foglalkoztat), a szerző német nevével és a Nibelung mondából kölcsönzött keresztnévvel, olykor az embernek — mint a szarka farka — teljesen váratlanul egy egész új világot tár fel, s én ebbe vakvezető nélkül is belevetem magam. Ha megmondom, hogy a »Szovremennije problemii« (A jelenkor problémái) kis könyvecskéje »Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléké«-ről szól, és Sigmund Freudtól származik, nagyon is pontosan hangzik a közmondás, hogy sokat akar a szarka..., és egybecseng a benne leírt sólymokkal Leonardo egyik gyerekkori álmából!

Az álom leírásának gyönyörű szavai!...

Ily módon ismerkedtem meg a pszichoanalízissel. Ma is pontosan emlékszem, hol és mikor. A Vörös Hadsereg hivatalos megalakulásának első napjaiban volt (1918 tavaszán), amikor már önkéntesként a katonaság műszaki alakulatánál voltam. Gacsinóban. A vonatúton hazafelé. Hétfévi szabadságon. Olyan számomra, mintha tegnap lett volna. A folyosón állok. A hátizsák a háton. A kutyaszagú papácska. A szofába beleállítva egy negyed liter tej.

Később a villamosmegállóban, az iszonyatos tolongásban, úgy belemerültem a könyvbe, hogy észre sem vettem, hogy a tejesedény rég összetört, a tej cseppenként végigcsorog a papácska kutyaszőrén és a hátizsák kekiszínű vásznán” (Eizenstein, 1984a, 423).

Ezen felkavaró találkozás után Freud egyik írásával Eizenstein elhatározta, hogy behatóan tanulmányozni fogja Freud műveit. Nem tudom, hogy akkoriban oroszul vagy németül olvasta-e Freudot. Azt viszont tudom, hogy később azt írta, meglehetősen hamar alapos tudásra tett szert a pszichoanalízis elméletéről.

De nem csak Freud írásait olvasta Eizenstein. Tudjuk, hogy ismerte Isidor Sadger, Otto Rank, Hanns Sachs, Ferenczi Sándor, Franz Alexander és az egykori pszichoanalitikus Wilhelm Stekel munkáit is, és egyértelműen olyan benyomást keltett, hogy megértette alap gondolataikat. Később, a huszas évek vége táján barátságot is kötött Sachsszal.

Felmerül a kérdés, hogy mi ragadta meg Eizensteint a pszichoanalízisben. Egészen bizonyosan évekre megigézte őt a dinamikus tudattalan elképzelése és a tudat és a tudattalan közti kölcsönhatás, amely hangsúlyozottan konfliktusteli módon zajlik. Eizenstein az emberi lét konfliktusteliségében meglátta az aktívan közreműködő libidót, és a lehető legtöbbet meg akart tudni arról, hogyan lehet megérteni ennek a libidónak a fejlődését, legyen szó akár például regresszióról vagy szublimációról.

Az Eizenstein önéletrajzából származó következő sorok, véleményem szerint további információval szolgálnak arról, miért érdeklődött Eizenstein a dinamikus tudattalan, a libidó, a regresszió, és a szublimáció iránt.

„[El akartam jutni az ekstázis mélyebb megértéséhez, kellő világossággal akartam látni, hogy miféle lelki állapot az extázis.] Teljesen egyértelműen ekstázisba »merülésről« beszélünk, arról, hogy valaki ekstázisba »merült«...

A nirvána fogalmába és annak az anyaöbbe való visszatérésként való értelmezésébe nagyon hamar belebotlok.

Inkább a részletekbe menő vizsgálódás követel időt, amellyel a jelenséget magát meg lehet ragadni.

A pszichoanalitikusoknak is köszönettel tartozom ezért az útért.

Itt van a kulcsa annak, hogy miért a »merülni« ige kapcsolódik a jelenséghez.

Itt van a kulcs magának a szónak az igazi jelentéséhez!

Visszatérés az anyaméhbeli állapothoz!

Itt kell keresnünk az ekstázis állapotában levés pszichikus képének alapját.

Az ekstázisban még nem a élettelenység tartós állapota az érdekes.

A »megvilágosodás« mozzanata a lényeg...

De akkor hol van ez a *mozzanat* az egyes emberi személyiség praxisának határai között?...

Ez a pont természetesen az anyaméhbeli lét legelső mozzanatánál található — a lét legelső küszöbénél.

A leendő emberi személyiség fogantatásának pillanatánál az anyaméhben.

Az anyaméhbe való visszasüllyedésről nem keveset írtak (például Dr. Alexander a nirvánáról az »Imago«-ban).

A »világosságra való kilépésről« kimagaslóan ír Rank »A születés traumá«-jában...

(Elfelejtettem fentebb megemlíteni a legjelentősebb szerzőt, Ferenczit, aki mindezt megírta a »Versuch einer Genitaltheorie«-ban, és érintette itt a halálvágy problémáját is. Valamint a lélekkel bíró természet regressziójának mindenféle módozatát ... egészen a lélek nélküliségig!” (1984b, 656–658).

Megragadó volt a pszichoanalízisben, hogy az egyénhez mint műalkotás-soknak létrehozására és befogadására egyaránt képes individuumhoz közelít. Amennyire tudom, Eizenstein a műalkotás kettősségéről a Marx, Engels és Lenin által felvázolt dialektikára hivatkozva írt, de ha megnézzük, mit értett rajta, a kettősséggel kapcsolatos elképzelése erősen pszichonanalitikus indíttatásúnak látszik.

Egy kis ízelítő:

„Egy műalkotás dialektikája roppant érdekes kettősségen alapszik. A műalkotás hatása azon áll, hogy benne egyidejűleg megy végbe egy kettős folyamat: A tudat heves és progresszív

törekvése a legmagasabb szellemi fok elérésére és ugyanakkor az érzéki gondolkodás legmélyebb rétegeibe való behatolás. A két irányvonal polarizáló kettéhasadása hozza létre azt a csodálatos feszültséget forma és tartalom egységében, amely az igazi műalkotást jellemzi” (idézi Eizensteint Okszana Bulgakova, 1989b, 87).

Így írt Eizenstein 1935-ben, véleményem szerint nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy Freud 1911-ben a „Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens”-ben: „A művészet a maga sajátos módján létrehozza a két elv [az örömeelv és a realitáselv] összebékülését” (Freud, 1911, 236).

Hanns Sachs *Gemeinsame Tagträume* című 1924-es könyvéből is idézhetünk itt egy részt: „'A sötétségben végzett munka fénynél kiigazítva' — így nevezte Fontane a költői alkotást, de a hangsúly a mondatnak hol az első, hol a második felére esik” (Sachs, 1924, 35). Ez a kijelentés éppúgy illik Freudhoz, mint Eizensteinhez.

II.

Szergej Eizenstein nem csak filmalkotóként és filmteoretikusként érdeklődött a pszichoanalízis iránt, hanem saját lelki szenvedéstörténetét megélő emberként is.

Önéletrajzában egy helyen leírja (Eizenstein, 1979, 15), hogyan is állt tizenkét éves korában az életben:

„Nem gyerekőc,
nem kölyök,
hanem igazi kisfiú.
Engedelmes, jól nevelt, bokacsattogtató.
Típusos rigai kisfiú.
Jó családból való kisfiú.
Lám, ez voltam én tizenkét éves koromban” (Eizenstein, 1979, 15).*

Egy másik helyen így ír magáról:

„Ha igazán szembenézek önmagammal, én leginkább... Copperfield Dávidra hasonlítok.
Törékeny,

* Eizenstein Önéletrajzáinak magyar fordítása (*Preimer plánban. Önéletrajzi feljegyzések*. Európa, Bp. 1979. Fordította Simándi Júlia) lényegesen rövidebb, mint a szerző által hivatkozott német nyelvű kiadás. Azokat az idézeteket, amelyek a magyar változatban is megtalálhatók, e kiadás alapján idézzük. Eizenstein önéletrajzának csonkítatlan, teljes szövegét csak a német, angol és a francia fordítások tartalmazzák; a teljes orosz nyelvű szöveg kiadása előkészületben van. (A szerk.)

vékony,
kicsi,
védtelen kisfiú.
És nagyon félénk.” (Uo. 16).

Egyetlen gyermek volt ez a fiatalember és jólétben élt, „sem a szegénységet, sem a nélkülözést, sem a létért folytatott küzdelem szörnyűséget” nem ismerte gyermekkorában soha (uo. 18).

Szergej azonban nem élt „jól” ebben a „jólétben”. Szülei nem jöttek ki egymással. A következőket írja:

„Öszintén szólva, 1909-ben nem számított rendkívüli eseménynek, hogy a szüleim elváltak. Ez eléggé közkeletű dolog volt akkoriban, mint ahogy valamivel később például nagyon népszerűek voltak a »hatásosan megrendezett« öngyilkosságok.

Persze azért az én életemben nagyon nagy szerepet játszott.

Ezek az események egész kisgyermek koromban elpusztították eszményeim és érzéseim körül a családiasság légkörét, a család pilléreinek kultuszát, az otthon melegéhez való vonzódást.

Irodalomtörténeti zsargonban szólva: kora gyermekkoromtól kiesett látókörömből a »családi tematika«.

A »kiesés« folyamata eléggé fájdalmas volt.

És most úgy pereg le emlékezetemben, mint egy harmincöt százalékkal »leértékeltlen fogalmazható« film, kihullott kockákkal, összefüggéstelenül ragasztott képsorokkal.

Az én szobám a szüleim hálószobája mellett volt.

Hányszor szaladtam át éjszakánként mezítláb a nevelőnő szobájába, hogy fejemet a párnába fúrva ott aludjak el. És csak akkor ébredjek fel, amikor a szüleim odarohannak, felkeltenek, dédelgetnek.

Máskor mindkét szülőm kötelességének érezte, hogy felnyissa a szemem a másikkal kapcsolatban.

Mamácska azt kiabálta, hogy az apám tolvaj,

apácska azt, hogy mamácska prostituált.

Eizenstein udvari tanácsos úr nem röstellte a pontosabb megjelölést sem.

Az első osztályhoz tartozó kereskedő lánya, Julia Ivanovna még súlyosabban megvádolta apácskát.

Aztán záporoztak a nevek: a »baltikumi provincia« orosz kolóniája valamennyi arszlánjának neve.

Volt, akivel apácska párbajozott.

Volt, akivel nem jutott el a párbajig.

Egy napon mamácska — úgy emlékszem, mintha ma történt volna — csodálatos piros-zöld kockás selyemblúzban hisztérikusan végigrohant a lakáson azzal, hogy leveti magát a lépcsőházban.

Emlékszem, hogy a hisztériás rohamban fetrengő nőt apácska visszacipelte.

Magáról a »folyamatról« semmit sem tudok.

Törödékekből hallottam, hogy Ozolsz küldönc valamiféle tanúvallomást tett, és hogy Salome, a szakácsnő »megmutatott« valamit. (Sok-sok évre volt szükségem, hogy kiirtsam magamból azt az asszociációt, amely ezt a nevet a »spenót tükörtojással« képzetével hozta össze tudatomban, s hogy végre wilde-i aspektusban fogjam fel!)

Aztán volt néhány olyan nap, amikor reggeltől estig sétáltattak a városban.

Aztán az agnosírt mamácska elbúcsúzott tőlem.

Aztán jöttek a szállítómunkások.

Aztán elvitték a bútort. (A bútor mamácska hozománya volt.)

A szobák mérhetetlenül megnöttek és teljesen kiürültek.

Ezt még többé-kevésbé kedvezőnek találtam.

Kezdtem jól aludni, és kezdtem kialudni magam.

Nappal pedig... bicikliztem az üres ebédlőben és a szalonban.

Ráadásul a zongora is elutazott, és én megszabadultam az épp akkoriban megkezdett zeneóráktól.

Én nem dohányzom.

Apácska se dohányzott soha.

Én mindig apácskáról vettem példát.

Pelenkás korom óta úgy nevelkedtem, hogy mérnök és építész lesz belőlem.

Egy bizonyos életkorig mindenben apácskát követtem” (uo. 35–37).

III.

A változás Eizensteinnek az apja iránti alapvető beállítottságában, úgy sejtem, valamikor 1915 és 1918 között, tehát 17–20 éves korában következett be. Ebben az időben fedezte fel a fiatal Einzenstein Vszevolod E. Mejerhold színházművészetét. Mélyen megragadták a Lettországból jött fiatal mérnök-hallgatót Mejerhold színpadi munkái, például „*az Alarcosból ... az Alekszandrinka színpadáról, a tizenheteses forradalom előestéjén*” (uo. 123). De ebben az időben zajlott az októberi forradalom is, amely Szergejt arra vezette, hogy művészetet csináljon, olyan művészetet, amely azután forradalmárt csinált belőle.

Eizenstein, mint elmondta, nem emberbaráti szeretetből tette magáévá a bolsevikok céljait. Így ír: „Nem a szörnyű szociális igazságtalanság, nem az anyagi nélkülözések, nem a létért való küzdelem egyenlőtlenségei voltak azok a dolgok, amelyek előkészítették bennem a társadalmi tiltakozáshoz való csatlakozáshoz” (Einzenstein, 1984a, 509). Freudnak a *Totem és tabu*ban kifejtett gondolatai győzték meg: „Nálam ez egyenesen és kizárólag minden szociális zsarnokság ösképe volt — az apa zsarnoksága a családban, az őstársadalom törzsfőnöke által gyakorolt zsarnokság maradványa” (509).

És ugyanígy Eizenstein filmjeiben a tiltakozást a „cári rabszolgaság” ellen mindig „a családfo által való leigázottság elleni tiltakozással” összefüggésben kell látnunk (510).

Freud ezen munkahipotézise Eizenstein számára evidenciának tűnt, amint a nagy bécsi pszichoanalitikus más posztulátumai is. Joseph Freeman (1936) valamikor 1926 körül hallotta, amint Eizenstein egyik kollégájának azt mondja: „Freud fölfedezte az egyéni magatartás törvényszerűségeit, Marx a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit. Magam [Eizenstein] az elmúlt években tudatosan

alkalmaztam a Marxtól és Freudtól származó tudásomat színpadi rendezéseimnél és a filmek forgatásánál” (Eizensteint idézi Freeman, 1936, 589).

Eizenstein nem titkolta nézeteit, sőt azon fáradozott, hogy napvilágra kerüljön mindaz, amit ő értékesnek tartott. Ne rejtjük véka alá, amit találtunk! Elő vele! Nyíltan közszemlére tenni! Ez volt a jelszava (Eizenstein, 1984a, 532).

IV.

Lenin 1924 januárjában bekövetkezett haláláig a szenvedélyes kommunista Eizensteinnek nem akadt különösebb problémája a hatalommal vagy bármely kommunista csoporttal. De tudomásom szerint már az 1925-ös évben bekövetkezett, hogy művészetéről és pszichológiáról vallott felfogását komolyan megkérdőjelezték. Valerij Pletnyov, a moszkvai proletkult-színház igazgatóságának szószólója felrótta Eizensteinnek formalizmusát a rendezésben és pszichoanalitikus torzulásait a pszichológiában. Megmaradtak annál, hogy „formalista és pszichoanalitikus torzulásokat” vessenek a szemére (Pletnyov, 1925, 5). Számptalan alkalommal kellett később hallania, hogy javíthatatlan formalista és nem tudott kiszabadulni a freudi labirintus fogságából.

V.

Meg kell említenünk, hogy 1925-től a pszichoanalitikus szervezetekhez tartozókat is keresztűz alá vették, mégpedig azok az ideológusok, akik az állam szócsöveként működtek. Thomas Hilbert (1985) a pszichoanalízis oroszországi illetve szovjetunióbeli történetéről Freiburgban írt disszertációjában rámutat arra, hogy a pszichoanalízissel szemben 1925 óta gyakorolt kritika nem a Szovjetunióban kialakult pszichoanalitikus klinikai és pedagógiai munkát érintette; általában a pszichoanalízis ellen folytattak harcot az államideológusok. Számukra egy alig negyven főből álló kis privát egyesület alig bírt jelentőséggel, ha egyáltalán tudtak róla valami közelebbit. A pszichoanalízis mint olyan azonban problémát jelentett számukra, nem csak a különböző körökben kifejtett vonzereje miatt, hanem mert egyenesen az emberről szóló tudomány igényével lépett fel, s ez az embertudomány feltűnő ellentétben állt azzal, ahogyan Marx, Engels és Lenin vázolta fel azt. Ezért volt sürgető szükség a „tisztázásra”. Mindenki számára nyilvánvalónak kellett lennie, hogy ezek a Bécsből jött tanok eltévelyedéshez vezettek. Hogy teljesen téves és ellenforradalmi dolog Freudot Marx-szal azonos szinten látni, ahogy azt például Eizenstein tette, jóllehet Eizensteinről ebben az összefüggésben nem esett szó.

A nyilvános kritika fő képviselői V. Jurinyec (1925), V. N. Volosinov (1927), A. M. Gyeborin (1928) és I. D. Szapir (1929/1930) voltak. Hans Jörg

Sandkühler (1970) a huszas évek második felének szovjetorosz kritikáit a következőkben foglalta össze:

„A pszichoanalízis a késői kapitalizmus idealista, nem-materialista elmélete az egyénről, amely nélkülözi az osztályszemléletet, az egyénnel kapcsolatos kutatások eredményeit jogosulatlanul átvízi a tömegekre, és ezzel tudományból világnézetté fajul, biologizmusa felelős a történelmi tudatosság hiányáért, a libidó és az agresszió szembenállásán alapuló ambivalens lelki természet fogalma preracionális és mitologikus, abszolutizálja azt, ami a családra a késői kapitalizmusban érvényes, és végül, a süllyedő kapitalizmusnak a polgári tudat számára értelmetlennek tűnő világát tükrözi vissza úgy, mint amit a 'pánszexualizmus' ural" (32).

A pszichoanalitikus egyesület tagjai egyre másra nyívánvalóan talajvesztetté váltak, végül az Orosz Pszichoanalitikus Társaság utolsó tagnévsora az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* 1930 késő őszi számában jelent meg. Moshe Wulff, a helyi csoport vezető személyisége levonta a konzekvenciákat, és 1927-ben politikai okokból elhagyta Moszkvát és Berlinbe települt át (Hilpert, 1985, 11). 1930 folyamán Lev Vigotszkij és Alekszander Lurija is megszüntette tagságát az Orosz Pszichoanalitikus Társaságban, ami szintén komoly csapást jelentett a csoportra, hiszen Lurija már vagy tíz éve, először Kazanyban, később Moszkvában fáradozott a pszichoanalízis szovjet-oroszországi elterjesztésén.

VI.

Szergej Eizenstein, aki éppen azt képviselte, amit az állami ideológia egyre erősebben üldözött, értelmiségiként megtapasztalta a sztálini diktatúra 1929 decemberétől egyre inkább érzékelhető hatásait, jöllehet nem közvetlen közletről. 1929 augusztusától külföldön volt, és csak 1932 májusában tért vissza Moszkvába. Nem sokat lehetett már érezni a huszas évek forradalmi szellemi légköréből, abból az alkotóerőből, amely messze Szovjetország határain túl is hatott, és például Berlinben döntően hozzájárult a huszas évek „aranykorának” létrejöttéhez, amint azt Valeska Gert (1968) megállapította. Gert önéletrajzában így ír: Az első világháború utáni időszak aranykor volt, mert „az akkor még eleven orosz forradalom szele hozzánk is elért, lendületet adott minden művésznek és megújulásra csábította a színházat” (48).

De most, 1932-ben, a szocialista realizmus hivatalosan győzedelmeskedett az alkotás minden más megnyilvánulása fölött. A pszichológiában a pavlovi pszichológia kivételével bármely irányzat a burzsoá dekadencia megnyilvánulásának minősült.

Korábban az utópia szervesen hozzátartozott a kommunisták jövőképehez. Jürgen Rühle (1960) így ír:

„... a bolsevista kultúrpolitika az októberi forradalmat követő első tíz évben [megkísérelt] valamilyen modus vivendit megvalósítani pártosság és az alkotói szabadság között. Ennek a politikának a bolsevikok eszkatologikus várakozása volt az alapja: Előbb-utóbb ki fog törni az osztály nélküli kommunista társadalom, amelyben más gyökerek híján csak egyetlen, a kommunista művészet lesz majd. Ilyen körülmények között feleslegesnek tűnt kényszerítő eszközökhöz folyamodni, mert azok veszélyeztetnék az átalakítást és az értelmiséggel való kapcsolatot. Bizonyos fokú társadalomkritika a művekben nemcsak megengedett, hanem kívánatos is volt, mert hozzájárulhatott a »kapitalista maradványok« és a »bürokratikus kinövés« felszámolásához a Szovjetunióban.

A korai Szovjetunió művészete tehát egyben a forradalmi illúziók művészete volt a művészek, de a párt szemszögéből is” (165–166).

Eizenstein pontosan azt testesítette meg, ami „odabent” már nem létezett. Azon sincs mit csodálkozni, hogy a szovjet filmfőigazgatóságon sokan nem szívesen látták már őt. Kétségkívül azon fáradozott, hogy továbbra is hatékonyan részt vegyen a szocialista rendszer felépítésében. De hogyan tette ezt? Nem volt már szófogadó gyermek; minden jólneveltségével együtt leugrott az apja által kijelölt vonatról (Eizenstein, 1984a, 509); Szerjozsa, a mama fiacskája, aki „mint egy betanított papagáj — saját véleménye és meggyőződése ellenére — a betanult lelkes szólamokkal [válaszol] a papácska kérdéseire” (508), felnőtté vált, aki éppen „végletesen kimutatott »makacsságával«” tűnt ki (59). A kollégáknak és az állami ideológusoknak Eizenstein természetesen különösen túl makacs volt, túl sokra tartotta személyes nézeteit, terveit és érzéseit, és túl sok teret engedett a szubjektív tényezőnek.

Eizenstein másképp látta. Belőle nem lehetett kitörölni azt a felismerést, hogy minden műalkotás mögött a művész, a művészek állnak: „Nem az Istenek gyűjtik lángra az edényeket” (77). Az ő kommunista filmművészete és az ő filmművészeti kommunizmusa sokkal inkább Marx magatartásának felelt meg, akit éppen nem marxistaként akart megérteni. Mint amikor a gyerek azt kiabálja, hogy „én is akarom!”, Eizenstein meg akarta alkotni a maga *Tőkéjét*. Nemcsak átvitt értelemben, hanem ténylegesen forgatni akart egy „Tőke” filmet, amely szemléletesen bemutatta volna a munkásoknak a dialektikus történelmi materializmust. De ehhez szüksége volt egy saját filmművészeti rendszerre (77).

Eizenstein számára napnál világosabb volt a helyzet, ami 1932 májusától előtte állt: megszűntek azok a feltételek, „amelyek a művészet haladását a korai Szovjetunióban lehetővé tették”. A forradalmi művészet ismertetőjegye, „igazságszeretete, minden rossz pellengérré állítása, a világ megváltoztatásának és megjavításának szenvedélyes akarása” már nem volt *comme il faut* (Rühle, 1960, 166). Eizenstein nem rettent vissza a kihívástól. Tudta azt, amire rájött. Egy francia író elmélkedései kapcsán ezt írta:

„Saját személyes benyomásait törvényszerűséggé emelni — ebben áll az ember nemes törekvése, ha becsületes.»

Vagy amit a 18. század csodálatos angol költője, William Blake Jeruzsálem című költeményében ír: »I must create a System, or be enslav'd by another man's« [Alkotnom kell egy rendszert, különben egy másik ember rendszerének kell alávetnem magam] (Eizenstein, 1984a, 78, 539).

Eizenstein 1948 februárjáig, ötven éves korában bekövetkezett haláláig, ennek a „rendszernek” a megfogalmazásán dolgozott. Néhány kötetet e témához maga után hagyott számunkra, és ha ezekbe beleolvasunk, megállapíthatjuk, hogy egyáltalán nem temette el a pszichoanalízist, hanem mindannak ellenére, amit a sztálinisták követeltek, beépítette azt, ahol megfelelőnek látta.

Természetesen folyton hangsúlyoznia kellett, hogy felismerte a pszichoanalízis korlátait: „Nagyon kevés talált belőle utat a gyógyítás gyakorlatába, még kevesebb járult hozzá az ember belső lelki élete tudományának fejlődéséhez, szinte semmi sem alkalmazható belőle a művészeti kérdésekre” (1984b, 681). És a pszichoanalízis jövője? Eizenstein azt írta: „Nem tudom, hogy várhatjuk-e (vagy kell-e várnunk) a freudi iskola alaptéziseinek és különböző elemeinek — egy megújult és finomított formában való — komolyabb reneszánszát” (681).

Mindezenáltal valódi kritikának tűnt, amit a pszichoanalízissel szemben felhozott. Eizenstein Freudban

„Prométeusz [látott], aki képest volt saját tragédiáját és traumáját láncszemeire bontani, de anélkül, hogy abban a helyzetben lett volna, hogy az őt bilincsbeverő lánc súlyán enyhíteni tudjon. Hát még, hogy a magát kiszabadítani képes Houdinihoz hasonlóan, szét tudja törni vagy egyszerűen csak meghajlítani a láncot. Az egész pszichoanalízisen ül az olyan tudás átka, amely a cselekvést nem tudja befolyásolni. Az analízis minden. Lehet sikerült, néha pontos, hébe-hóba briliáns, de többnyire megreked abban az állapotban, amikor pusztán »átélelőrök« van szó valaminek a leküzdése érdekében” (1984a, 424).

1930-tól már nem létezett nyilvános diskurzus a pszichoanalízis értékeiről és értéktelenségéről a Szovjetunióban, így Eizensteinnek különböző trükköket kellett alkalmaznia, hogy a pszichoanalízisben való elmélyülését álcázza. Ravasz-sága ebben nagyon jól jött. Egy ízben például az álcázás poénja a következőképpen hangzott: A pszichoanalízis halott, így újra lehet róla beszélni, a nyelvet használni.

„Ami ... a huszas évek pszichoanalitikus »zsargonját« a leggyakrabban ezzel összekapcsolt elképzeléseket illeti, ezek most már egyfajta, a múlthoz tartozó dolgokat átszellemitő »charmeera tettek szert, ezért nem félek itt ezeket használni, ahogy az öreg katonák sem félnék erődítésekről és lövészárkokról beszélni, öreg tengerészek hajóvitorlákról, idős hölgyek azokról a tornőrökről, üveggyöngyökről és halcsontokról, amelyek között felnőttek” (1984b, 682).

Mutathatnék még hasonló példákat, hogyan álcázta Eizenstein a pszichoanalízissel való foglalkozását a sztálinizmus korszakában. De azt hiszem, ez nem szükséges.

VII.

Előadásomban felvázoltam, hogyan akadt rá egy lángoló kommunista saját magát és a körülötte lévő kultúrát megérteni vagyó ifjúként Freudra és a pszichoanalízisre, hogyan szembesült azzal a valósággal, amelyre Freud rámutatott, hogyan foglalkozott kritikusan és kreatívan a pszichoanalízissel, amikor ez a Szovjetunióban megengedett volt, és később, abban az időszakban, amikor a pszichoanalízis téveszmének számított. Amíg élt, Eizenstein tudtommal nem kapott semmilyen köszönetet Freudhoz való hűségéért, a gondolkodás és a gyógyítás, a kutatás és feltalálás történetében játszott szerepéért. Van ráadásul egy pont az utolsó filmjében, a *Rettegett Iván* 1946 elején elkészült második részében, amelyet állítólag élete legsikerültebb jelenetének tartott Eizenstein, és éppen ez a jelenetsor az, amely feltehetőleg különösen erős pszichoanalitikus indítást tükröz (Seton, 1952, 436–437).

Azzal, hogy Önök meghívtak ide, hogy Eizensteinnek a pszichoanalízishez való viszonyáról beszéljek, valószínűleg tudattalanul hozzájárultak a régóta esedékes köszönetnyilvánításhoz.

Szergej Eizenstein tudta, hogyan kell köszönetet mondani. Hálájának egyik címzettje Nyina Ferdinandovna Agadzsanova volt a *Patyomkin* *circáló* létrejöttében nyújtott segítségével, amely filmet, mint azt hallottuk, egyízben a valaha forgatott legjobb filmnek ítélték a filmszakemberek. Végezetül azt fogják hallani, hogyan mondott köszönetet Eizenstein Nunénak, ahogy ő nevezte, körülbelül húsz évvel a film megalkotása után:

„A kistermetű, kék szemű, félnék és végetelenül szerény Nyina Ferdinandova Agadzsanova volt az az ember, aki segítõ kezét nyújtott felém alkotói létem egy igen-igen válságos pillanatában.

Megbízta, hogy írjon egy jubileumi forgatókönyvet a kilenszázötös évrõl.

Ebben bevont engem is, és kemény kézzel a konkrét munka szilárd talajára állított, szemben a polemizálás és a kihívó harci kedv minden csábításával, a Proletkult részérõl fenyegetõ kellemetlenségek légkörében.

Nune kicsiny számovárja mellett valami csodálatos módon tudta összegyûjteni s a józan ész és nyugodt alkotás útjára terelni a sértett önérzetû és sorsüldözte embereket.

Míndezt olyan önzetlen gondoskodással tette, mint ahogy a gyerekek összegyûjtik, gyufás- és cigaratásdobozokba vagy rongyocskákból és vattából készített fészkekbe teszik a törött lábú szöcskéket, a fészkekbõl kiesett mádárfiókákat vagy a törött szárnyú felnõtt madarakat.

Hány ilyen megvert és sebzett lázadóval, legtöbbször »balos« vagy »extemista« mûvészrel találkoztam itt, az õ meghitt teázóasztala mellett!

A túl heves és túl zord szélrohamak és viharok elõl idõlegesen menedéket nyújtó, sajátos morális mentsvár illúzióját még teljesebbé tette az állandóan közöttünk ugrádozó féktelen Beauty terrier és... az élõ »békegalamb«.

[...]

Néha úgy tûnt, mintha Jajdefáj (Doolittle) doktor különös állatrendelõjében ülénk, amelyet a bekõttõt lábú nyuszikon vagy a fogfájós vízilõn kívül kiterjesztettek a sokkal felnõttesebb,

sértett éltű önérzetekre, a lázas elvi eltévelyedésekre, a véletlen alkotói sikertelenségek áldozataira, vagy azokra, akiknek élettrajza a »szerencsétlen flótás« bélyegét hordozza magán.

Ezeknek a bekötött lábú nyulacskáknak az ártatlansága leggyakrabban persze több volt, mint viszonylagos.

Élég, ha arra gondolunk, hogy épp itt, Nunénál, egyazon körülmények között ismerkedtem meg egy sehogyan sem érvényesülő, fekete bársonyínget viselő, ezüstös-ősz színésszel, »Gabrielle« a Vaszjak mogorva megtestesítőjével, és itt láthattam először (és nagyon megszerettem) egy fáradhatatlan, csökönyös és elvhű harcost: Kazimir Malevicset, életének abban a szakaszában, amikor nagyon elfájt küzdelmet folytatott az általa elég agresszíven vezetett iskola irányzatának érvényre juttatásáért.

De nehéz felbecsülni ezeknek az estéknek az atmoszféráját, s minden morális jelentőségét az útkereső emberek, különösen a »szélsőségesek« számára, akik rendkívül gyakran összeütközésbe kerültek a dolgok mindennapi rendjével, a művészet általánosan elfogadott szabályaival, törvényesített tradícióival.

A legfontosabb mégis az volt, hogy itt mindenki megerősödött abban a tudatban, hogy a forradalom ügyének mindannyiunkra szüksége van. És mindenkire épp a maga megismételhetetlen, eseten, individuális módján.

És hogy egyáltalán nem arról van szó, hogy szinte egyenlőre kell gyalulni a jellegzetességeket - amiről hallelujázva üvöltött azokban az években a RAPP-ista banda -, hanem arról, hogy megtaláljuk a forradalmi építés közös ügyében minden *egyéniség* számára a megfelelő helyet. S hogy a kudarcokban és sikertelenségekben többnyire mi magunk vagyunk a hibásak: vagy ott vétünk, hogy nem hajlamunk szerint védelmezzük valamit, vagy ott, hogy eltörjük saját individuunk gerincét, mivel nem keressük elég szorgosan azt az ügyet, amelyben egyéni hajlamunk és képességünk teljes virágzása egybeesik azzal, amire a vállalt ügynek épp szüksége van!

És Nunénál ezen az úton, ennek felismerése közben, mindenki erkölcsi támogatásra és segítségre lelt.

És nem csupán szóban,
de sokszor a gyakorlatban is.

Épp így volt velem is.

De Nune még többet tett.

Nem csupán egy igen jelentékeny munkában vett társul maga mellé.

A történelmi-forradalmi múlt valódi érzékelésébe vezetett be.

Fiatal kora ellenére ő maga is élő résztvevője volt, mégpedig nagyon felelősségteljes posztjon, az Októbert megelőző forradalmi idők illegális munkájának.

És ezért a vele folytatott beszélgetésekben a múlt harcainak minden jellemző epizódja életteli »való«-vá vált, és nem volt többé a hivatalos történetírás egy száraz sora vagy detektívrégénybe kívánczó »csemege« (ami mellelleg a legvisszataszítóbb aspektus, amelyből ennek a múltnak az eseményeit szemlélni lehet).

Hiszen itt a forradalom ügye otthonos,
mindennapi munka volt.

De egészesmind a legmagasztosabb ideál is, egy fiatal élet egész tevékenységének célja, az életé, amelyet teljes egészében a munkásosztály üdvének áldoztak.” (Eizenstein 1979, 131–133).

„Nuné Agadzsanova ... vezetett el a forradalmi-történelmi múlttól a forradalmi-történelmi jelenhez...

Egy értelmiséginek, aki 1917 után eltalált a forradalomhoz, először szükségszerűen át kellett esnie az »én« és az »ők« stádiumán, mielőtt benne a kettő »mi«-vé olvadt volna össze.

És ezen az úton a kicsi, kékszemű, félénk, határtalanul szerény és kedves Nuné Agadzsanova tetterősen segített nekem.

Ezért is a legszívbőljövőbb köszönet ...” (Eizenstein, 1984a, 191).

Szazit Mariann fordítása

IRODALOM

- BULGAKOWA, OKSANA**, szerk. 1989a. *Herausforderung Eisenstein*. Berlin: Akademie der Künste der Deutschen Demokratischen Republik.
- 1989b: Sergej Eisenstein und die deutschen Psychologen. Sergej Eisenstein und sein „psychologisches” Berlin — zwischen Psychoanalyse und Gestaltpsychologie. Uo. 80–91.
- DEBORIN [GYEBORIN], A. M.** 1928. „Ein neuer Feldzug gegen Marxismus”. *Unter dem Banner des Marxismus*, 1/2: 44–67.
- EINZENSTEIN, SZ.** 1979. *Premier Plánban. Önéletrajzi feljegyzések*. Budapest: Európa.
- EISENSTEIN, SERGEJ M.** 1984a. *YO, Ich selbst. Memoiren*. I. kötet, oroszról fordította Regine Kühn és Rita Braun, szerkesztők: Naum Klejman és Walentina Korschunowa. Wien: Löcker Verlag.
- 1984b. *YO, Ich selbst. Memoiren*. II. kötet, oroszról fordította Regine Kühn és Rita Braun, szerkesztők: Naum Klejman és Walentina Korschunowa. Wien: Löcker Verlag.
- FREEMAN, JOSEPH** 1936. *An American Testament. A Narrative of Rebels and Romantics*. On Murray Hill, New York: Farrar & Rinehart.
- FREUD, SIGMUND** 1911. „Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens”. *Gesammelte Werke*, 8: 229–238. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1969.
- GERT, VALESKA** 1968. *Ich bin eine Hexe. Kaleidoskop meines Lebens*. München: Droemersche Verlagsanstalt Th. Knaur Nachf., 1989.
- HILBERT, THOMAS** 1985. *Die Geschichte der Psychoanalyse in Russland und in der Sowjetunion*. Disszertáció, Freiburg im Breisgau.
- JURINETZ, W. [JURINYE, V.]** 1925. „Psychoanalyse und Marxismus”. *Unter dem Banner des Marxismus*, 1:90–133. újranyomás In: Sandkühler 1970a, 66–136.
- JUTKEWITSCH, SERGEJ** 1967. Bevezetés, In: *Stationen. Autobiographische Aufzeichnungen von Sergei Eisenstein*. Oroszból fordította Rita Braun. Berlin: Henschekverlag, 5–13.
- MITRY, JEAN** 1974. „Eisenstein, Sergey”. *The New Encyclopaedia Britannica*, 6. kötet. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 516–517.
- 1992. „Eisenstein, Sergey (Mikhaylovich)”. *The New Encyclopaedia Britannica*, 4. kötet. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 406–407.
- MITRY, JEAN.** 1960. *Sz. M. Eizenstein*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet.
- PLETNYOV, V.** 1925. An Open Letter to the Editors of the Journal Kino-nedelya. In: *Eisenstein 2. A Premature Celebration of Eisenstein's Centenary*, oroszról angolra fordította Alan Y. Upchurch, N. Lary, Zina Voynow és Samuel Brody, szerkesztette Jay Leyda. London, New York/Calcutta: Methuen/Seegull Books, 1988, 3–5.
- RÜHLE, JÜRGEN** 1960. *Literatur und Revolution. Die Schriftsteller und der Kommunismus in der Epoche Lenins und Stalins*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1988.
- SACHS, HANNS** 1924. *Gemeinsame Tagträume*. Leipzig, Wien und Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- SANDKÜHLER, HANS JÖRG**, szerk. 1970a. *Psychoanalyse und Marxismus. Bernfeld, Reich, Jurinetz, Sapir, Stofjarov: Dokumentation einer Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1971.
- (1970b): *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse*. Uo. 7–45.

- SAPIR [SZAPIR], I. D.** 1929/1930. *Freudismus, Soziologie, Psychologie*. Zu dem Aufsatz von Wilhelm Reich, „Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse”. In: Sandkühler (1970a, S. 189–246).
- SETON, MARIE** 1952. *Sergej M. Eisenstein. Materialien zu Leben und Werk*. München und Wien: Hanser Verlag.
- VOLOSINOV, V. N. [M. M. BAKHTIN]** 1927. *Freudianism: A Marxist Critique*, oroszról angolra fordította I. R. Titunik. New York, San Francisco, London: Academic Press, 1976. Magyarul: M. M. Baktyin–V. N. Volosinov: „A freudizmus”. In: M. M. Baktyin: *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Bp., 1986. Fordította Orosz István.